

Вплив настанов Й. Сталіна та Л. Троцького на утвердження політичної цензури в УСРР–РСФРР

Автор досліджує вплив Й. Сталіна та Л. Троцького на створення системи цензури в СРСР.

Ключові слова: цензура, література, мистецтво, свобода слова.

Процес становлення політичної цензури в СРСР та УРСР визначався вищим партійно-державним керівництвом країни. Зміни, що відбувалися у системі ідеологічного контролю, зумовлювалися фактором внутрішніх стосунків та зовнішніх впливів у ЦК ВКП(б) і КП(б)У¹.

Починаючи з другої половини 1920-х рр., у вищому державно-партійному керівництві загострився конфлікт за лідерство у партії, який визначив подальший політичний розвиток СРСР. Він ґрунтувався на особистому суперництві «наступників» В. Леніна — Л. Троцького та Й. Сталіна.

Не варто, напевно, коментувати їх непримиримість у різних сферах партійного та державного життя. Ми зробимо спробу проаналізувати погляди Л. Троцького та Й. Сталіна та їх ставлення до цензури ЗМІ, літератури та мистецтва.

Естетичні пріоритети представників вищого партійно-державного керівництва СРСР, їх участь в цензурному процесі та вплив на долю культурних діячів УСРР–УРСР та СРСР майже не розглядалися в історіографії. В працях, присвячених політичній цензурі, видавничій справі, мистецтву періоду 1920–1930-х рр. наводяться лише витяги із висловлювань В. Леніна, Л. Троцького, Й. Сталіна, А. Луначарського та ін. «про культурне будівництво в новій радянській державі»². Нечисленні цитати не дають повного

* *Бабюх В. А.* — кандидат історичних наук, Казанський державний технологічний університет.

¹ Див. докладніше: *Бабюх В.А.* Еволюція поглядів В. І. Леніна та А. В. Луначарського щодо функціонування політичної цензури // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2008. – Вип. 35. – С. 9–21.*

² *Блюм А.В.* Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929–1953. – СПб., 2000. – 312 с.; *Блюм А.* Министерство правды. Цензура: происхождение

розуміння політичних передумов організаційного становлення органів політичної цензури в СРСР та Радянській Україні.

Охарактеризувати погляди керівників більшовицької партії на цензуру намагався Г. Жирков, який проаналізував обмін думками вищого партійно-державного керівництва щодо свободи слова в СРСР³. Не висвітленими ж залишилися еволюція їх поглядів на цензуру та переростання у практичне застосування їх бачення системи ідеологічного контролю за суспільством.

Стаття стала спробою комплексного аналізу впливу поглядів на культурний процес основних претендентів на посаду керівника партії та радянської держави після смерті В. Леніна — Л. Троцького та Й. Сталіна, зв'язок їх суджень із політичними, економічними та соціальними процесами, що відбувалися в СРСР.

Лев Троцький та Йосип Сталін — дві, напевно, найбільш харизматичні та впливові особистості після В. Леніна у ВКП(б). Перший, самостійний політик, теоретик, який не завжди погоджувався з В. Леніним і, навіть, часто його критикував. Він стверджував, що «вождь» «швидше якобінець», ніж справжній марксист, бо підміняє не зовсім однорідні поняття, як то партійну організацію — партією, ЦК — партійною організацією, диктатуру — ЦК⁴. Другий — послідовний учень Леніна, який захоплювався ним, ще у період юності⁵, продовжувач його справи, дуже скоро зумів підпорядкувати партійні та державні інтереси своїм власним.

З такої точки зору цікавим видається процес формування їх поглядів на свободу слова, на подальший розвиток літератури та мистецтва, протиріччя та спільність думок.

Перебуваючи в еміграції, Л. Троцький не одноразово звертався до проблем свободи слова у європейських державах, давав неоднораз-

ние видов // Новое время. – 2002. – № 22. – С. 36–38.; Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991. – М., 2002. – 400 с.; Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917 – 1920 гг.). – М., 2002. – 271 с.; Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–22.; Очеретянюк В. Загратована думка. – К., 2000. – 220 с.

³ Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособ. – М.: Аспект-пресс, 2001. – 368 с.

⁴ Троцкий Л.Д. О партии в 1904 г. – М.; Л., 1928. – С. 27.

⁵ Такер Р.С. Сталин. Путь к власти. 1879–1929. – М.: Прогресс, 1991. – С. 84.

начні оцінки розвитку літератури та мистецтва як у Європі, так і в Росії. Загалом, в його працях можна виокремити два аспекти: ставлення до цензури з точки зору політичної доцільності та естетично-політичний погляд на розвиток літератури і мистецтва.

Позиція Л. Троцького щодо політичної цензури почала формуватися під впливом боротьби з цензурою Російської імперії. Остання мислилася Л. Троцьким як зло, що заважало російській соціал-демократії. В статті «Штурм цензурних бастилій», він описав діяльність революційно налаштованих партій та організацій по видавництву партійної періодики, агітаційних матеріалів тощо. В 1905 р., коли, здавалося, царизм пішов на значні ліберальні поступки, проблема свободи слова була відкритою у Російській імперії. Л. Троцький вважав цілком прийнятним варіант, який запропонував петербурзький Союз робітників друку: ніяких обмежень соціал-демократичній пресі. Однак, мав здійснюватися контроль за монархічною пресою⁶. Такі подвійні стандарти були частиною поглядів практично усіх лідерів РСДРП. Нагадаємо, що й В. Ленін в цей же час приблизно так само оцінював право на свободу друку.

В міркуваннях щодо взаємостосунків преси та цензури Л. Троцький був ліберальнішим, ніж В. Ленін. Якщо останній вважав, що періодика та література повинні підпорядковуватись партії, то Лев Давидович покладав на пресу цілком прагматичні сподівання. Він вважав, що завдання періодичних видань (не народу — В. Б.) «привести до влади нову політичну партію». Для цього друковані органи повинні служити не існуючій владі, а революційним ідеям, в яких повинні черпати відповідні політичні завдання⁷. Тобто, засоби масової інформації, за Л. Троцьким, виступають лише знаряддям політичної боротьби, рупорами нової ідеології тощо, які повинні служити революційним ідеям. Якщо ж ЗМІ виголошують провладну позицію — це означає одне з двох: або їх потрібно закрити як такі, що суперечать соціал-демократії, або ж вони знаходяться під жорстким тиском провладної цензури.

Жовтневий переворот 1917 р. не просто зміцнив погляди Л. Троцького на політичну цензуру, а й закріпив в них більш жорсткі прин-

⁶ *Троцкий Л. Штурм цензурных бастилий // Л. Троцкий. Сочинения. – М., 1927. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 76.*

⁷ *Троцкий Л. Сербская пресса // Л. Троцкий. Сочинения. – М., Л., 1926. – Т. 6. – С. 15.*

ципи. Так, уже 4 листопада ЦВК більшовиків видав резолюцію, складену Троцьким, в якій повторювались основні положення ленінського «Декрету про друк» від 27 жовтня 1917 р. Зокрема, в ній говорилось, що закриття «буржуазних газет» викликане не лише боротьбою з контрреволюцією, але є необхідністю для встановлення нового режиму щоб

«капіталісти ... не могли б ставати одноособовими фабрикантами суспільної думки».

Відновлення «свободи друку» розглядалося Львом Давидовичем в резолюції як капітуляція перед капіталом, здача позицій революції⁸.

У книзі «Література і революція» Троцький тільки підтверджує власні погляди. Він не заперечує існування цензури в СРСР, але виправдовує її:

«І в нас є цензура, і дуже жорстка. Вона направлена не проти силогізму..., а проти союзу капіталу із забобонами. ... Ми боролись за силогізм проти самодержавної цензури, і ми були праві. Наш силогізм виявився не пустим. Він відбивав волю прогресивного класу і разом із цим класом переміг. Того дня, коли пролетаріат міцно переможе в найбільш могутніх країнах Заходу, цензура революції зникне як непотрібна...»⁹.

Громадянська війна, що спалахнула на території колишньої Російської імперії у 1918 р. потребувала нових цензурних обмежень. Про це Л. Троцький, як організатор та ідейний натхненник створення Червоної Армії, знав ще з 1912 р., коли особисто зіткнувся з військовою цензурою в Болгарії. Він не дивувався тому, що софійська військова цензура забороняла друкувати відомості про комплектування і пересування військ, про розподіл бойових матеріалів, про військові плани тощо. За словами Л. Троцького ця цензура забороняла набагато більше, а саме все те, що

«здатне подати з негативної сторони будь-яку сферу болгарського суспільного життя, що в тій чи іншій мірі стоїть на суєтній війні»¹⁰.

⁸ Троцький Л. Резолюція ЦИК по вопросу о печати (4 ноября) // Л. Троцкий. Сочинения. – М.; Л., 1925. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 113.

⁹ Троцький Л. Література і революція. Печат. по изд. 1923 г. – М., 1991. – С. 29.

¹⁰ Троцький Л. Болгарская военная цензура // День. – 1912. – № 18.

Та вже у 1917–1918 рр. для нього було цілком природно створити навколо бойових дій громадянської війни завісу абсолютної таємності.

На перших порах основні завдання цензурних органів були визначенні стосовно оперативного управління штабу Вищої військової ради (до якої входив і Л. Троцький) від 29 квітня 1918 р.: «Про порядок опублікування в пресі інформаційних відомостей з питань формування і реорганізації нової армії і бойових дій військ», в наказі Наркомвійська від 8 травня 1918 р., в наказах московського окружного (обласного) комісаріату від 16 червня 1918 р. і в інших документах. В них закріплювалася неприпустимість потрапляння в газети відомостей про кількість і якість військ, зброї, способах зберігання і розподілу зброї, передислокації військ тощо¹¹. Приблизно ті ж завдання перед цензорами ставило «Положення про військову цензуру газет, журналів і всіх органів друку», затверджене в червні 1918 р. Л. Троцьким. Останнє було конкретизовано в документі, схваленому Л. Троцьким та І. Вацетісом 23 грудня 1918 р.

Найбільшого успіху військова політична цензура досягла 6 жовтня 1918 р., коли при Польовому штабі Реввійськради республіки (РВРР) було створено військово-цензурний відділ, який спочатку входив до складу Реєстраційного управління Червоної Армії, а згодом став самостійним відділом при РВРР. На неї покладалося:

- а) попередній перегляд всіх творів друку, малюнків, фотографічних і кінематографічних знімків, призначених до випуску в світ, в яких повідомляються відомості військового характеру;
- б) перегляд, з метою контролю, творів, що вийшли в світ, вказаних у п. а;
- в) попередній огляд запропонованих до публікації різних наказів, офіційних повідомлень та ін., що містять військові відомості;
- г) перегляд міжнародних і, в міру потреби, внутрішніх поштових відправлень та телеграм;
- д) перегляд матеріалів, вказаних в п. а, при перевозі їх через кордони Республіки;

¹¹ Молчанов Л.А. Газетная пресса России в годы революции и Гражданской войны (окт. 1917–1920 гг.). – М., 2002. – 271 с.

е) контроль за переговорами по міжміському телефону»¹².

Таким чином, військова цензура наділялась досить широкими повноваженнями, що включали в себе контролюючі та каральні функції, що раніше так дивувало Л. Троцького.

Не зважаючи на такі рішучі кроки по обмеженню матеріалів про військові дії на сторінках періодики, Лев Давидович розумів, що значення військової цензури для радянської влади не обмежується лише заборонами. Його попередні погляди на «свободу слова», як на засіб мобілізації суспільства, продемонстрував «Наказ голови Реввійськради Республіки по Червоній Армії» від 9 січня 1919 р., в якому говорилося:

«... Військова цензура існує для того, щоб перешкоджати проникненню в друк таких відомостей, які, будучи за своєю суттю військовою таємницею, могли б послужити зброєю в руках ворогів проти нас»¹³.

Голова Реввійськради оголосив догану органам цензури за те, що вони не пропустили в друк інформацію про захоплення білогвардійцями Пермі¹⁴. Це був унікальний випадок, коли цензори отримали від офіційного представника влади догану за перевищення порогу секретності, що як найкраще ілюструє всю суперечливість поглядів Л. Троцького на цензуру.

Не відкидаючи необхідності заборонної функції цензури, він, в той же час, ставить перед нею і відповідну виховну роль. На переконання Льва Давидовича агітація і пропаганда в пресі, як частина ідеологічного механізму, повинні виконувати ряд завдань, які ставить перед ними партія. Ці завдання він пов'язує із впливом на суспільство, окремих його членів, яким потрібно донести ідеї «радянського будівництва». Тому газета, за Троцьким, це не засіб отримання інформації, а засіб маніпуляції суспільною думкою, адже «вона покликана виховувати, піднімати, розвивати» і досягне мети лише у випадку, якщо буде «зачіпати масово-

¹² Измозик В.С., Павлов Б.В. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. – 2001. – Вып. 1. – С. 102.

¹³ Блюм А. Министерство правды. Цензура: происхождение видов // Новое время. – 2002. – № 22. – С. 12.

¹⁴ Там же. – С. 12–13.

го читача за живе»¹⁵. Очолювати процес «освіти трудящих мас» Л. Троцький закликає державно-партійний апарат влади, щоб без відома держави чи Комуністичної партії жодна стороння ідея не проникла в свідомість пролетаріату¹⁶. Саме така «монополія» на «просвітницьку роботу» і була найвищою цензурною метою більшовиків.

Виховна роль цензури не закінчувалась лише агітацією, пропагандою та впливом на широкі верстви населення держави. Л. Троцький вважав, що виховувати потрібно ще й тих, хто буде доносити ідеї партії до пролетаріату. Тому, в записці Л. Троцького в Політбюро ЦК РКП(б) «Про молодих письменників і художників» він закликає Головні цензурні управління вести реєстрацію письменників, а головне — реєструвати та критично оцінювати творчість тих, хто «завтра може перейти у ворожий або напівворожий табір, подібно Пильняку...». Таким чином, цензура, шляхом критики, заборон, дозволів, роз'яснювальної роботи серед авторів буде впроваджувати педагогічний, виховний елемент у розвиток творчості митця¹⁷. Вже в 1922 р. Л. Троцький ставив перед цензурним апаратом масштабні завдання, які згодом стануть звичними для Головліту — виховання самоцензури у письменників, поетів, художників тощо.

Окрім суто політичного погляду на проблеми цензури, Л. Троцький торкається й естетичних засад співіснування і взаємодії творчості та революції. У статтях він висуває ідею про важливість літератури для революції, про користь, яку автор може принести для будівництва держави «вірним агітаційним спрямуванням»¹⁸.

Пізніше, у книзі «Література і революція» погляди Троцького на літературу розкриваються в повному обсязі. Так, підкріплюючи

¹⁵ *Троцкий Л.* Газета и ее читатель // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М.; Л., 1927. – Т. 21. – С. 152–153.

¹⁶ *Троцкий Л.* Ленинизм и библиотечная работа // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М.; Л., 1927. – Т. 21. – С. 164.

¹⁷ Записка Л. Д. Троцкого в Политбюро ЦК РКП(б) «О молодых писателях и художниках» от 30 июня 1922 г. // *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике 1917–1953.* / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М., 1999. – С. 36–37.

¹⁸ *Троцкий Л.* Надо учиться писать! // *Л. Троцкий. Сочинения.* – М.; Л., 1927. – Т. 21. – С. 215.

свої попередні тези, він підкреслює абсолютно ленінську тезу про неприпустимість самовільного розвитку літературного процесу:

«Цілком очевидно, що й в сфері мистецтва партія не може ні на один день дотримуватись ліберального принципу ... (дозвольте речам йти своїм ходом)».

І тут же Л. Троцький додає, що у партії не має чітких шляхів розвитку культури, але в його словах відчувається, що такі критерії скоро з'являться¹⁹. Таким чином, для нього аксіомою залишається те, що партія повинна, якщо не прямо командувати, то хоча б опосередковано керувати мистецтвом.

Основою мистецтва в Льва Давидовича стали зміст і політична орієнтація. Соціальна користь твору для нього важливіша художніх чеснот. Саме Троцький заклав традицію оцінювання художніх явищ не з естетичної, а суто політичної точки зору. Він пише, що

«література після Жовтня хотіла прикинутись, що нічого власне не відбулось... Але вийшло так, що Жовтень почав господарювати в літературі, сортувати і тасувати її...»²⁰.

Таке «господарювання» за Л. Троцьким призводить до створення політизованої та ідеологізованої концепції літератури. На його думку література 1920-х рр. не є «епохою нової культури» і поділяється на відповідні часу пласти: позажовтнева література, футуризм, мужиковствующа література, пролетарське мистецтво та соціалістичне мистецтво. Відповідно цим пластам, Троцький дає літературно-політичні характеристики письменникам і їх творам, називаючи «отгородившихся», «неистовствующих», «островитян», «пенкоснимателей», «присоединившихся», «путчиков», «сменовеховцев», «футуристов» тощо²¹. Цікавим видається те, що непримиренний ворог Л. Троцького Й. Сталін перейняв практично всі штампи та ярлики, запропоновані першим щодо митців та процесу розвитку літератури і більш послідовно впроваджував їх у життя.

Внутрішньопартійна боротьба другої половини 20-х рр. XX ст. та прихід до влади Й. Сталіна поставили Льва Давидовича в рам-

¹⁹ Троцький Л. Литература и революция. – М., 1991. – С. 172.

²⁰ Там же. – С. 33.

²¹ Там же. – С. 30–197.

ки цензурних заборон та фальсифікацій, над якими ще зовсім нещодавно він працював разом із В. Леніним. Сталін, прибираючи опонентів, першим кроком вважав розвінчання їх як «лідерів революції». Саме тому в 1932 р. в Берліні виходить книга Л. Троцького «Сталінська школа фальсифікації. Поправки і доповнення до літератури епігонів», в якій він описує як Сталін та його оточення змінювали історію. Троцькому довелося виправдовувати себе та своїх прибічників, описуючи Жовтневу революцію 1917 р. та період громадянської війни в Росії зі своєї точки зору²². Але його книга нашоувхнула на непробивну стіну сталінської цензури та «нової історії більшовиків», запропонованої Й. Сталіним.

Погляди Й. Сталіна на необхідність цензури формувалися під впливом поглядів В. Леніна і, як не дивно, Л. Троцького. В даній статті ми проаналізуємо та виділимо головні етапи у становленні Сталіна як цензора та напрями цензурного контролю, що стали пріоритетними за його керівництва.

Як і в більшості революціонерів того часу, погляди Йосипа Сталіна на свободу слова почали формуватися у процесі боротьби з царською цензурою. Особливу роль у становленні його ідей мали твори В. Леніна та переписка з ним. Загалом, вважаючи себе учнем і продовжувачем справи «вождя усіх трудящих», Сталін не просто підтримував погляди Володимира Ілліча на контроль над ЗМІ та видавництвом, але й зумів закріпити в них власне бачення творчого процесу та маніпулювання суспільством.

Одразу ж після Жовтневого перевороту 1917 р., коли постало питання про періодику різних політичних течій соціал-демократичної партії (маються на увазі «меншовики» — В. Б.), Й. Сталін рішуче виступив проти будь-яких поступок небільшовицькій пресі. Так, на засіданні ВЦВК соціал-революціонерів та соціал-демократів 6 листопада 1917 р. він запропонував у проекті резолюції чітко вказати «...свобода друку (всього друку) — ці умови не прийнятні»²³. Пізніше, після смерті Леніна та встановлення

²² Троцкий Л. Сталинская школа фальсификаций. Поправки и дополнения к литературе эпигонов. — М., 1990. — 336 с.

²³ О выступлениях Сталина на заседании ВЦИК по вопросу об арестованных и свободе печати 6 ноября 1917 г. // Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Л. В. Максименков. — М.: МФД: Материк, 2005. — С. 16.

одноосібної влади в СРСР, Йосип Віссаріонович продовжував повторювати відомі тези «вождя». Так, на зустрічі з іноземними делегаціями робітників 5 листопада 1927 р. він обурився питанню, про відсутність свободи слова в державі:

«Про яку свободу друку ви говорите? Свобода друку для якого класу — для буржуазії чи для пролетаріату? Якщо мова йде про свободу друку для буржуазії, то її немає у нас і не буде, допоки існує диктатура пролетаріату».

Сталін додав, що ніде в світі немає такої свободи друку для пролетаріату як в СРСР. На відміну від поглядів В. Леніна та Л. Троцького, він відкинув саму думку про те, щоб надати свободу слова усім класам²⁴, після встановлення «диктатури пролетаріату» та перемоги «світової революції». Такі висновки Й. Сталін зробив, напевно, після того як усвідомив, що «світову революцію» здійснити в найближчий час не можливо, тому відмовився від проголошених в декреті «Про друк» ленінських лозунгів.

Незважаючи на таку «близькість» до В. Леніна та усі претензії на учнівство, Йосип Віссаріонович все ж мав власні міркування про шлях розвитку цензури в СРСР. Вони почали змінюватись вже після Жовтневого перевороту 1917 р., коли Сталін входить до складу розгалуженого апарату, що з часом став Відділом агітації та пропаганди при ЦК ВКП(б). Контроль над Агітпропом був остаточно встановлений в 1921 р., коли на засіданні Політбюро 24 серпня та 13 вересня Сталіна обрали керівником відділу (не знімаючи його з посади Наркомнаца) та зобов'язали займатися відповідною роботою не менше півтори години на день²⁵.

За керівництва Й. Сталіна, який посадив у його апараті чимало вірних йому людей, Агітпроп став могутньою ідеологічною машиною. Саме завдяки управлінням відділом та допомозі ситуативних соратників Г. Зінов'єва та М. Бухаріна, Йосип Віссаріонович зумів прибрати з політичного шляху свого суперника Л. Троцького. Та найбільш корисною в керівництві Агітпропом для Сталіна стала можливість управління народними масами, маніпулю-

²⁴ *Сталин И.В.* Беседа с иностранными рабочими делегациями // И. В. Сталин. Собр. соч. в 16 т. – Т. 10. – С. 16.

²⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), ф. 17, оп. 163, д. 176, л. 8; д. 184, л. 22.

вання суспільною думкою. Так, в розмові з учасниками наради Агітпропів Йосип Віссаріонович на питання про методи роботи серед мас, дав доволі чітку відповідь:

«Що стосується трудящих нашої країни ... то тут ми повинні застосовувати метод переконання. Справа не в тому, що вказівки і директиви партії є вірними. Це, звісно, добре, але цього не достатньо. Справа тепер в тому, щоб переконати широкі маси трудящих в вірності цих директив і вказівок»²⁶.

Починаючи з 1923 р. Й. Сталін, як голова Агітпропу, активно сприяє розвитку робсількорівського руху. Він продовжує ідеї В. Леніна і Л. Троцького про партійність преси, про контроль над широкими верствами населення тощо. Його установки досить прості:

«Обирати робкорів на зібраннях робітників, чи підбирати їх редакціям? По-моєму, другий спосіб (підбір редакціями) є більш доцільним».

А керувати їх роботою і контролювати її повинні «редакції газет, пов'язані з партією»²⁷. Таким чином, передбачалося, що кореспондент буде членом партії, а якщо у його матеріали випадково закрадеться «не вірна» чи «шкідлива» ідея, то на сторожі завжди є редакція партійної газети, яка дотримується усіх вказівок Агітпропу. Пізніше, в кінці 1920-х рр., шляхом організації гучних судових процесів над редакторами центральних партійних газет «Правда», «Большевик», «Комсомольская правда» та ін. Й. Сталін усунув від роботи з періодикою усіх опонентів²⁸, виробив певні критерії оцінок пресою дій партії та «опозиції», перетворив газети в слухняний централізований рупор партії, характерний для монопартійної політичної системи.

Принцип «партійності» в літературі, на думку Й. Сталіна, був одним із найважливіших і повинен був сприяти виробленню у митців певної «самокритики» або ж самоцензури. Виступаючи на пленумі ЦК і ЦКК в квітні 1929 р., Сталін нагадує про ряд комуніс-

²⁶ *Сталин И.* Беседа с участниками совещания Агитпропов от 14 октября 1928 г. // И. В. Сталин. Собр. соч. в 16 т. – Т. 7. – С. 28–29.

²⁷ *Сталин И.* О рабкорах. Беседа с сотрудником журнала «Рабочий корреспондент» // И. В. Сталин. Собр. соч. в 16 т. – Т. 6. – С. 183.

²⁸ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. – С. 298.

тичних гасел, які проголосила партія. Особливу увагу він приділяв «загостренню гасла самокритики»²⁹. Підхопивши це гасло, органи цензури зробили з нього відповідні висновки. Почалась реорганізація Головліту РСФРР в 1930 р.³⁰ та відповідні процеси у союзних республіках. Політбюро ЦК ВКП(б) 5 квітня 1931 р. видало розгорнуту директиву «Про посилення політконтролю за випуском періодичної і неперіодичної літературою», в якій давалися інструкції з охорони державних таємниць, з політико-ідеологічної цензури, про інститут політредакторів Головліту, із залучення до цензурської роботи членів партії та ін.³¹ Таким чином, щільний цензурний контроль насамперед призвів до виникнення самоцензури. Саме в період 1930-х рр. самоцензура перетворювалася у цілком закономірне явище. Відбувся перелом в свідомості мас. Кожен митець, працюючи над черговим твором, приміряв на нього цензурські параметри — пропустять-непустять. Цьому також сприяло й те, що поповнення науково-культурної інтелігенції відбувалось за рахунок робітничо-селянського населення, яке сприймало політику партії як належне. Частина старої інтелігенції, яка намагалася протистояти цензурі, якщо не йшла на відкритий конфлікт, то різними способами намагалася відстояти власні твори від засилля Головліту.

Одним із найпоширеніших методів боротьби з цензурою серед письменників були листи Й. Сталіну. До таких заходів митців спонукала ситуація в культурному житті країни, коли втручання Йосипа Віссаріоновича у видавництво, театр, художню, наукову літературу, кіно стануть набувати тотального характеру. Пріоритетними для митців ставали ті напрямки, жанри та стилі, які подо-

²⁹ *Сталин И.* О правом уклоне в ВКП(б). Речь на пленуме ЦК и ЦКК в апреле 1929 г. // *И. В. Сталин. Собр. соч.* в 16 т. – Т. 12. – С. 59–61.

³⁰ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О Главлите» от 3 сентября 1930 г. // *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева.* – М., 2002. – С. 128–129.

³¹ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «Об усилении политического контроля всей периодической и непериодической печати» от 5 апреля 1931 г. // *Русская журналистика в документах. История надзора.* – М.: Аспект пресс, 2003. – С. 300–302.

бались особисто «вождю» і не виходили за рамки, визнаного ним, соціалістичного реалізму.

Цей період у становленні Й. Сталіна як головного цензора держави, характерний тим, що саме він виступає редактором і критиком більшості значних та талановитих митців як М. Булгаков, С. Єсенін, М. Цветаєва, А. Ахматова, Б. Пильняк тощо. В цьому світлі листи письменників і драматургів до Сталіна (особливо в кінці 1920-х рр. — В. Б.) з проханням про захист від свавілля цензури здавались наївними. Такі листи надсилали О. Безіменський³², К. Тренєв³³, Б. Пильняк³⁴, навіть щирий «товариш» Й. Сталіна — Дем'ян Бедний³⁵ та багато ін., але жоден з них не залишився не покараним в залежності від свого творчого доробку.

З початку 1930-х рр. більшість літераторів та драматургів зрозуміли, хто стоїть за всією цензурною роботою і визначає долю того чи іншого митця. В цей період змінюється тематика листів до Сталіна — від тепер на «вождя» покладали надію як на всезнаючого критика, прохаючи прочитати твори. Йосип Віссаріонович не досить охоче давав оцінки книгам і п'єсам. Так, в листі О. Горькому він дає оцінку п'єсі Спірідонова «26 комунарів», де недбало вказує на ідеологічні та художні огріхи. Завершує він свою оцінку зневажливим «Загалом, п'єса слабка. Ну досить»³⁶. Крім того, у збірниках документів з історії відносин влади та інтелігенції, підготовлених Фондом О. Яковлева приводяться його короткі оцінки творів, В. Кіршона, В. Біль-Білоцерковського, О. Безіменського, М. Ердмана³⁷ та ін. Таким чином Сталін як політик

³² РГАСПИ, ф. 558, оп. 11, д. 1049, л. 62.

³³ Там же, д. 818, л. 75.

³⁴ Там же, д. 786, л. 52–53.

³⁵ Там же, ф. 74, оп. 1, д. 298, л. 2.

³⁶ Письмо И. В. Сталина А. М. Горькому от 11 июня 1929 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – С. 113–114.

³⁷ Сталин — Осинскому о Биль-Белоцерковском от 25 января 1929 г.; Сталин — Мариэтте Шагинян по поводу ее книги «Гидроцентральный» от 20 мая 1931 г.; Сталин — Киршону о прочитанной пьесе «Суд» от 15 октября 1932 г.; Киршон — Сталину о своей новой пьесе. Ответ Сталина от 3 декабря 1933 г. // Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов

був перед усім редактором підготовлених для затвердження текстів³⁸, хоч і в певній мірі направляв письменників у русло, затверджене «лінією партії». Зокрема, це простежується у листі Й. Сталіна О. Горькому, в якому він пропонує письменнику «відповідний новий матеріал» для його п'єси про шкідників у радянському суспільстві³⁹.

Контроль Йосипа Віссаріоновича за творчістю провідних письменників, поетів, драматургів, кінематографа був підкорений одній меті — возвеличення «вождя та батька всіх народів» Йосипа Сталіна та його політичного курсу партії. Ті митці, які з певних причин не могли «догодити» «політичному смаку» Генерального секретаря, піддавались жорсткій розправі критиків. З легкої руки Сталіна їх таврували штампами Л. Троцького («отгородившийся», «неистовствующий», «островитян», «пенкосниматель», «присоединившийся», «попутчик», «сменовеховец», «футурист» та ін.), а потім переставили друкувати книги, ставити п'єси тощо.

Нерідко творча інтелігенція, яка потрапляла в опалу влади, писала листи до Йосипа Віссаріоновича з різними проханнями. Такі листи в періодиці 1930-х рр. називали листами-покаяння⁴⁰. Це не зовсім так, адже в умовах постійного політичного та творчого тиску для літератора це був сміливий крок, протест проти несправедливої критики, відстоювання можливості творити. Так, в листі до Й. Сталіна М. Булгаков дає зрозуміти, що як би його не критикували, не забороняли його твори, він не зможе писати по-іншому:

тов. – С. 139, 203, 259, 302; Письмо И. В. Сталина к К. С. Станиславскому, Письмо И. В. Сталина А. И. Безыменскому от 19 марта 1930 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – С. 126–127, 158–159.

³⁸ Максименков Л. Сумбур вместо музыки. Сталинская культурная революция 1936–1938 гг. – М., 1997. – С. 3.

³⁹ Письмо И. В. Сталина А. М. Горькому от 24 октября 1930 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ЦК ВКП(б)–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953. – С. 129–130.

⁴⁰ Письмо Б. А. Пильняка И. В. Сталину от 4 января 1931 г.; Письмо М. А. Булгакова И. В. Сталину от 30 мая 1931 г.; Письмо Е. И. Замятина И. В. Сталину от июня 1931 г. // Там само. – С. 139–141, 147–150, 153–157.

«... я був один-єдиний літературний вовк. Мені радили пофарбувати хутро. Безглузда порада. Фарбований вовк, стрижений вовк, він все одно не схожий на пуделя»⁴¹.

М. Булгаков хотів працювати на користь СРСР, але у притаманній йому манері, не приховуючи правди, не возвеличуючи вождя. Якщо у Булгакова такі думки читаються між рядками, то Є. Замятін чітко говорить, що у нього є

«незручна звичка говорити не те, що в даний момент вигідно, а те, що ... здається правдою. Зокрема, я ніколи не приховував свого ставлення до літературного раб-ліпства, прислугування і перефарбовування...»⁴².

Контроль над творчою інтелігенцією на думку Йосипа Віссаріоновича був не достатнім та, що найголовніше, займав надто багато часу не лише у вождя, а й його оточення. Саме тому 23 квітня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) за ініціативи Й. Сталіна видає постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», в якій проголошується створення єдиної спілки письменників. Подібні ідеї Генеральний секретар висловлював ще у 1922 р., коли до пропозиції Л. Троцького щодо молодих письменників і художників, Сталін вніс пропозицію створити «самостійну організацію», не прикріплену ні до якого «казенного відомства»⁴³. В нових умовах така перебудова літературних організацій була потрібна для того, щоб письменники не були відірвані «від політичних завдань сучасності»⁴⁴. Таким чином, це дозволяло контролювати не лише тексти, як це робили органи цензури, а й весь процес творчості від закладення ідеї твору до видання.

⁴¹ Письмо М.А. Булгакова И.В. Сталину от 30 мая 1931 г. // Там само. – С. 148.

⁴² Письмо Е. И. Замятина И. В. Сталину от июня 1931 г. // Там само. – С. 154.

⁴³ Записка И. В. Сталина в Политбюро ЦК РКП(б) по поводу предложенной Л. Д. Троцкого о молодых писателях и художниках от 3 июля 1922 г. // Источник. – 1995. – № 6. – С. 133–134.

⁴⁴ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О перестройке литературно-художественных организаций» от 23 апреля 1932 г. // Литературный фронт. История политической цензуры 1932–1946. Сб. док. / Сост. Д. Л. Бабиченко. – М., 1994. – С. 8–9.

Формування цензорського світогляду Й. Сталіна досягло свого піку в кінці 1930-х рр., коли він зрозумів, що будувати нову державу із старою історією та героями неможливо. Саме з цього періоду починається масштабна фальсифікація історичного процесу як СРСР, так і минулого Російської імперії.

Як зазначалось вище, першим, хто виступив проти такого перекручування та замовчування фактів історії, був Л. Троцький із власною книгою «Сталінська школа фальсифікації...». В ній Й. Сталін, спираючись на своє оточення у вигляді членів ЦК та Політбюро, подав історію Жовтневої революції 1917 р. так, як це було вигідно йому, з метою зганьбити «опозиційних» Л. Троцького, Г. Каменєва, Г. Зінов'єва та ін.⁴⁵

Як зазначає Г. Жирков, в другій половині 1930-х рр. «міфологізація» історії стала проходити швидкими темпами. Під керівництвом Й. Сталіна у розробці нової історичної схеми СРСР брали участь Л. Берія, К. Ворошилов, Є. Ярославський та ін. Сам вождь направляв роботу, систематизувавши власні твори по історії у збірку «До вивчення історії партії», до якої входили «Лист упорядникам підручника з історії ВКП(б)» (1937), уривок із постанови РНК і ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. «Про викладання громадянської історії в школах СРСР», звіт із «Правди» від 27 січня 1936 р. «В РНК і ЦК ВКП(б)» тощо⁴⁶.

Під впливом нової методології в історії Й. Сталін приходить до висновку, що потрібно створити нову офіційну версію історії Росії. Був оголошений конкурс на створення підручників для початкової школи. Генеральний секретар особисто перечитував усі проекти і відібрав два: перший — «Елементарний курс історії СРСР: для початкової школи в 2 частинах» під редакцією І. Мінца та М. Нечкіної, другий — «Елементарний курс історії СРСР з короткими відомостями по всесвітній історії» під редакцією професора О. Шестакова. Як зазначає Р. Медведєв, історія Росії відтепер викладалася як героїчна історія великої держави. Особливо велику увагу приділяли історичним портретам Олександра Невського, Мініна і Пожарського, Івана Грозного, Петра I, Олександ-

⁴⁵ *Троцький Л.* Сталинская школа фальсификаций. Поправки и дополнения к литературе эпигонов. – М., 1990. – 336 с.

⁴⁶ *Жирков Г.В.* История цензуры в России XIX–XX вв. – С. 274–275.

ра Суворова та ін. Одна з найкращих книг з історії Росії академіка М. Покровського була вилучена з обігу та бібліотек⁴⁷.

Піком розробки нової історії стала робота Й. Сталіна над «Коротким курсом історії ВКП(б)». В цьому процесі вождю стали в пригоді усі його навики партійного цензора та редактора. Багато хто з дослідників вважає, що генсек лише правив та редагував тексти історії. Але архівні матеріали свідчать про те, що саме Сталін практично «писав» цю історію⁴⁸ (він хотів показати себе великим теоретиком марксизму-ленінізму, нарівні із В. Леніним — *В. Б.*), саме він був фактичним автором, а численний творчий колектив — лише його помічниками⁴⁹.

Таким чином, в кінці 1930-х рр. суспільство отримало міфологізовану історичну концепцію, якої радянське суспільство притримувалось, нерідко під тиском цензури, увесь період існування СРСР.

Отже, простежуючи еволюцію поглядів на існування та функціонування політичної цензури в Л. Троцького та Й. Сталіна, не можна не відзначити їх відмінності від поглядів В. Леніна та А. Луначарського. Це свідчення того, що два останні ставили перед цензурою ряд завдань, які лише мали «захищати» суспільство від «небажаних та шкідливих» ідей. Лев Троцький та Йосип Сталін вбачали в цензурі механізм маніпулювання широкими верствами населення, сліпого виконавця поставлених завдань. Їх метою було підкорення кожного члена суспільства «служінню» державі та партії, перетворення періодики на її рупор, мистецтво — на інструмент, що буде ідеалізувати владу, партію та життя в радянській державі.

Якщо Л. Троцькому, як представнику старої соціал-демократичної школи, ще притаманний деякий лібералізм, то Й. Сталін не просто зумів поставити цензурну справу на служіння державі, а й перетворив себе на головного цензора та ідеолога в СРСР.

Автор исследует влияние И. Сталина и Л. Троцкого на создание системы цензуры в СССР.

⁴⁷ *Медведев Р.* Что читал Сталин? // Библиография. – 2002. – № 3. – С. 43.

⁴⁸ *И. В. Сталин в работе над «Кратким курсом истории ВКП(б)». Ч. 2.* // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 3–23.

⁴⁹ *Илизаров Б.С.* Сталин. Штрихи к портрету на фоне его библиотеки и архива // Новая и новейшая история. – 2000. – № 3. – С. 182–205.

Ключевые слова: цензура, литература, искусство, свобода слова.

The author investigated J. Stalin and L. Trotskiy influence on the creation of censorship system in the USSR.

Key words: censorship, literature, art, freedom of speech.

Олена Лисенко*

**Типологія поведінки сільських активістів
у контексті здійснення
суцільної колективізації
сільського господарства в Україні
(початок 1930-х рр.)**

У статті досліджується типологія поведінки сільських активістів під час проведення суцільної колективізації в Україні (початок 1930-х рр.)

Ключові слова: селянство, суцільна колективізація, активіст, сільрада, маргінали, гуманісти.

Проблема реакції селянства України на здійснення вищим політичним керівництвом СРСР колективізації сільського господарства актуалізувалася через дослідження глибинних механізмів становлення сталінської економічної політики та системи державного терору. Наслідки такої політики незалежна Україна постійно переборює у політичному, соціальному, економічному, культурно-освітньому сьогоденні.

Нові архівні документи надали настільки різнобічну інформацію, що подібною проблемою зацікавилися не лише історики, які намагалися реконструювати та класифікували її форми та різновиди. Інші вчені — психологи, соціологи, юристи — активно поча-

* Лисенко О. В. — аспірантка Інституту історії України НАН України.